

ישראל ל' לויז



יְהוָה יִחוּדָה

עֵינֵינוּ אוֹ מִיזֻג?



מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל



ישראל ל' ליון

יהדות ויוונות בעת העתיקה  
עימות או מיזוג?



ישראל ל' לזין

# יהדות וזונות בעת העתיקה עימות או מיזוג?

תרגמה מאנגלית  
טל אילן



מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל  
ירושלים

Originally published in English under the title  
*Judaism and Hellenism in Antiquity: Conflict or Confluence?*

by Lee I. Levine

Copyright © 1998 by The University of Washington Press

### המערכת המדעית

פרופ' ישעיהו גפני (יו"ר), צבי יקותיאל, פרופ' ג'רמי כהן,  
פרופ' רוברט ליברלס, ד"ר מנחם מור, פרופ' שמואל פיינר, פרופ' יוסף קפלן  
מרכז המערכת: מעין אבינרי-רבהון

ספר זה יוצא לאור בסיוע

קרן צ'רלס וולפסון, המכון למדעי היהדות, האוניברסיטה העברית

הביא לדפוס: יחזקאל חובב

עריכה לשונית: ישראל רונן

© Copyright by The Zalman Shazar Center for Jewish History, Jerusalem

Printed in Israel, 2000

מסת"ב 965-227-144-6 ISBN

Catalogue No. 185-461 מספר קטלוגי

© כל הזכויות שמורות למרכז ולמנן שור לתולדות ישראל, תש"ס

אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או מכני,  
לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.

סדר ועימוד ממוחשב: מרכז ולמן שור

לוחות: מכון האופסט שלמה נתן; הדפסה: דפוס גרפית ('גרף חן') בע"מ, ירושלים

לזכרם של דודי היקרים

הרב אלחנן גינזבורג	ד"ר שמשון גינזבורג
Rabbi Albert Ginsburgh	Dr. Sylvan Ginsburgh



## תוכן העניינים

9	פתח דבר
11	פרק ראשון: הלניזם והעולם היהודי בעת העתיקה א. היווניות וההתייוונות במחקר המודרני 13; ב. המונחים 'הלניזם' ו'התייוונות' 20
34	פרק שני: ירושלים בימי הבית השני א. הממד היהודי 34; ב. הממד ההלניסטי בירושלים הקדם-הרודיאנית 37; ג. ירושלים ההרודיאנית ותהליך ההתייוונות 44; ד. מוסדות ונוהגים יווניים-רומיים בירושלים ההרודיאנית: 1. מוסדות בידור 52; 2. קבורה 58; 3. בית המקדש 63; 4. השפות בירושלים 65; 5. מוסדות מדיניים 75; ה. סיכום 80
85	פרק שלישי: יהדות חז"ל על רקע התרבות הרומית-הביזאנטית א. ההיבט האוניברסלי של היהדות המקראית והבתר-מקראית 85; ב. דעות מנוגדות בקרב החכמים 91; ג. התייוונות בקרב החכמים – שיקולים מתודולוגיים 95; 1. מידות הפרשנות למדרש 97; 2. הכתובה 100; 3. ליל הסדר וההגדה 102; ד. יחסי החכמים לתרבות היוונית-הרומית 106; ה. מחקרים וסוגיות ביוונות בעולמם של החכמים 111
116	פרק רביעי: בית-הכנסת א. העדות הארכיטקטונית 118; ב. אמנות בית-הכנסת 124; ג. סדר העבודה בבית-הכנסת 134; ד. קדושת בית-הכנסת 139; ה. מידת ההתייוונות בבית-הכנסת העתיק 140; ו. מרכיבים יהודיים ייחודיים 144
149	סוף דבר
153	רשימת הקיצורים
160	ביבליוגרפיה
183	מפתחות





## פתח דבר

המפגש בין היהדות להלניזם בעולם העתיק הלהיב את דמיונם של חוקרים זה דורות. שתי התרבויות השונות בעליל התנגשו זו בזו מדי פעם בפעם, ואולם במקרים רבים ביותר הקשרים בין היהודים והיהדות לבין העולם היווני והרומי היו מפרים ויצירתיים. היו יהודים שנחרדו לנוכח תרבות זו, אולם רבים אחרים מצאו שהיא מושכת, מעוררת ואף חסרת תחליף. חשיפת היהדות לחכמה יוונית משתקפת באופן מפתיע בתיאור שמספר אריסטו על יהודי שפגש באסיה הקטנה (כפי שמוסר יוספוס על-פי קליארכוס מסולי):

אותו האיש שהתרועע עם רבים וירד מפנים הארץ אל חוף הים נהיה יווני לא רק בלשונו, אלא גם בנפשו. לעת שהותנו באסיה, עבר האיש באותם המקומות [שבהם ביקרנו] ופגש בי ובמלומדים אחרים שאת חוכמתם הוא ביקש לבחון. אולם כמי שחי במחיצת בעלי השכלה לרוב, העניק הוא [לנו] יותר מאשר קיבל הוא [עצמו מאיתנו] [נגד אפיון א, 180–181].

מהסיפור משתמע, שהיו יהודים המצויים במוגחי הפילוסופיה היוונית; הערצתו של אריסטו ליהודי זה היא מיוחדת במינה.

המפגש בין היהדות לבין התרבות היוונית-הרומית היה נרחב ועמוק. כל הקהילות היהודיות בארץ-ישראל ובתפוצות הושפעו מתרבות זו וכן כל תחום בחיי היהודים. הקשר העמוק, שהחל עם כיבושי אלכסנדר מוקדון במזרח, קיבל תנופה בימי שלטון החשמונאים ובימי הורדוס. אפילו עם חורבן ירושלים והמקדש, ולאחר שלוש מפלות מצבאות רומי במהלך 65 שנה (בין השנים 70 ל-135 לסה"נ), הוסיף תהליך זה של מפגש התרבויות להתפתח – ממש עד לסופה של העת העתיקה. מכיוון שהתופעה של השפעה תרבותית היתה כה רווחת, העדויות עליה רבות. מספר רב של מקורות – ספרותיים, אפיגרפיים וארכיאולוגיים – מעידים על השפעה זו באופן זה או אחר, ובמידה רבה או מועטה.

נושא השפעת היוונית על החברה היהודית היה תמיד קרוב ללבי. בהשראת תורתם (זו הכתובה וזו שבעל פה) של מורי ש' ליברמן, ש' בארון, א' ביקרמן, מ' סמית, ובמיוחד ג' כהן, התעניינתי בנושא זה במהלך כל חיי האקדמיים, תוך שאני מלמדו ודן בו לעתים קרובות בכתבתי.

סדרת ההרצאות על שם שמואל ואלתאה סטרומ באוניברסיטת וושינגטון

שבסיסאטל, ושינגטון, העניקה לי הזדמנות לעסוק באופן ממוקד יותר בהשפעה זו וברושם שהותירה התרבות היוונית-הרומית על היהודים בעת העתיקה. ספר זה הוא עיבוד ותרגום של הרצאות אלה.

בהתחשב בממדיה ובמורכבותה של התופעה אין אפשרות לדון בה במלואה בחיבור אחד קצר. ואולם זה נושא חשוב מכדי שנפסח על ההזדמנות להציע לגביו נקודת מבט כוללת, אף במסגרת כזו. כדי שלא לגלוש ליותר מדי תחומים בחרתי בשלושה נושאים, השונים באופיים זה מזה והמקיפים את התקופה היוונית-הרומית-הביזנטית כולה: העיר ירושלים בשלהי ימי הבית השני, תרבותם של חז"ל ובית הכנסת העתיק. נושאים אלה מחייבים דיון במגוון רחב של מקורות שהגיעו לידינו מן העת העתיקה, כגון חיבוריו של יוספוס, הברית החדשה, כתבי פילון האלכסנדרוני, ספרות חז"ל וכן מקורות ארכיאולוגיים (כולל שרידים אפיגרפיים ואמנותיים).

רצוני להודות לכמה עמיתים שקראו חלקים מכתב-היד של חיבור זה או את כולו; הערותיהם היו מאירות עינים ומועילות: הפרופסורים דוד גולינקין, יוסף גייגר, אריק גרואן, אוריאל רפפורט ודניאל שוורץ. מכל מקום, אני הוא האחראי על כל מה שמופיע בדפים הבאים.

תודתי נתונה למרכז זלמן שזר, שהסכים להוציא לאור ספר זה במהדורה העברית, ובמיוחד למנהל צבי יקותיאל על טיפולו הנאמן, לעורך והמביא לדפוס יחזקאל חובב על שיתוף הפעולה בהתקנת הספר, ולעורך הלשוני ישראל רונן על סגנון הטקסט ועל הערותיו המועילות.

ברצוני להודות לד"ר טל אילן, שתרגמה את כתב-היד של הספר לעברית. אני אסיר תודה לחני דייוויס על עזרתה בקריאת ההגהות, ולרוני רווה שהכינה את המפתחות. אני מודה למכון למדעי היהדות של האוניברסיטה העברית בירושלים על סיועו בהוצאה לאור.

ישראל לוין

חשון תש"ס

## הלניזם והעולם היהודי בעת העתיקה

אחד התחומים הפוריים והמרתקים ביותר במחקר החדש של דברי ימי ישראל בעת העתיקה הוא ההתייוות. בניסיונם להחיל על נושאים בעלי אופי יהודי את חוקי המחקר המדעי, הרבו מלומדים יהודים בני המאה התשע עשרה להדגיש תופעות משותפות ליהודים ולסביבתם.<sup>1</sup> ואולם רק במאה העשרים הפך תחום זה למושא התעניינות מרכזי של חוקרים, יהודים ונוצרים כאחד.

כמה מניעים, חלקם אקדמיים וחלקם בעלי אופי שונה לגמרי, גרמו להעלאת נושא זה על פני השטח. בין אלה שאינם אקדמיים אפשר לציין במיוחד את השינויים מרחיקי הלכת שהתחוללו בחיי העם בעת החדשה. באווירה הקוסמופוליטית והפתוחה בעולם המערבי התאפשר ליהודים לנהל את חייהם בחופשיות וללא הגבלות. קביעה זו כוחה יפה לא רק לגבי מקום מושבם, אלא גם כלפי היבטים כלכליים, חברתיים, פוליטיים ותרבותיים. לא רק שהיהודים השתלבו בחברה הסובבת, אלא שהם אף הביאו מרכיבים רבים מן העולם החיצוני אל תוך ביתם, ארגונייהם, בתי-הספר שלהם ואף לתוך בתי-הכנסת. אין להתפלא אפוא, שמידת מעורבותם של יהודים בעולם הסובב והשפעתו העצומה עליהם הם שהמריצו חוקרים לנסות ולשחזר את הניסיון היהודי בעולם היווני-הרומי (ואף זה שבספרד בימי הביניים), שהוא במובנים רבים דומה למצב היהודים היום.

יתר על כן, חוקרים יהודים רבים גילו עניין מיוחד במחקר ההתייוות משום נטיות לבם הדתיות. ברורה המשמעות של חשיפת השפעות זרות על הדת היהודית בעבר עבור הזרמים הליברליים יותר ביהדות. עדות לקשרים עם התרבות הסובבת והשפעתה המבורכת על היהודים מחזקת את ידיהם בוויכוחים בני זמננו. עצם הדרישה לשינויים בתחומי הדת בעולם המודרני זוכה למידה של

1 ראה: G.D. Cohen, *Studies in the Variety of Rabbinic Cultures*, New York: Jewish Publication Society, 1991, pp. 299–324; I. Schorsch, 'Ideology and History', in: H. Graetz, *The Structure of Jewish History and Other Essays*, ed. I. Schorsch, New York: Jewish Theological Seminary, 1975, pp. 1–62. ראה גם: A. Momigliano, *Essays in Ancient and Modern Historiography*, Oxford: Blackwell, 1977, pp. 307–323

צידוק כאשר ניתן להוכיח ששינויים ממין זה חלו הן בתקופת הבית השני והן בתקופת המשנה והתלמוד. אין זה מקרה אפוא, שאת המחקר בתחום זה הובילו לעתים קרובות חוקרים שהיו מזוהים באופן זה או אחר עם התנועות הרפורמיות והקונסרבטיביות, כגון יוסף טוב ליפמן צונץ, אברהם גייגר, לוי הרצפלד, קלמן קוהלר, יצחק משה אלבוגן, ישראל דוידזון, אליעזר (לואיס) פינקלשטיין, שלום בארון, גרשון כהן, בועז כהן, שעיה כהן ואחרים.<sup>2</sup>

ברמה האקדמית, צבינון של השפעות הלניסטיות וממדיהן זוכות להדגשה בד בבד עם חשיפתן של תגליות חדשות. כתבים עתיקים מצביעים לא פעם על מכנה משותף בין מנהגים הנזכרים במקרא לאלה המופיעים אצל תרבויות שכנות, ועל השפעתן על עם ישראל. התגליות בנוי, במארי, באוגרית ובאבלה הן דוגמאות לתקופת המקרא, ואילו תעודות רבות שפורסמו במאה האחרונה, הקשורות במצרים ההלניסטית-הרומית ובמקומות אחרים, מציינות תמונה דומה של שלהי העת העתיקה.<sup>3</sup> כמה מחקרים שהתמקדו במיוחד בהתייגונות בחלק המזרחי של האימפריה הרומית, הבליטו את התופעה התרבותית הזאת שרוותה באזור כולו.<sup>4</sup>

2 י"ל צונץ, הדרשות בישראל, ירושלים: מוסד ביאליק, תש"ז (פורסם לראשונה בברלין, 1865); idem, *Die Namen der Juden: Eine Geschichtliche Untersuchung*, Leipzig: L. Fort, 1837; א' גייגר, המקרא והרגומיו, ירושלים: מוסד ביאליק, תש"ס (פורסם לראשונה בברסלאו, 1857); M. Meyer, 'Abraham Geiger's Historical Judaism', *New Perspectives on Abraham Geiger: An HUC-JIR Symposium*, Cincinnati: Hebrew Union College Press, 1975, pp. 3–16; K. Kohler, 'Über die Ursprünge und Grundformen der synagogalen Liturgie', *MGWJ*, XXXVII (1893), pp. 441–451, 489–497; י"מ אלבוגן, התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית, תל אביב: דביר, תשל"ב; י' דוידזון, אוצר השירה הפיוט, ניו יורק: בית המדרש לרבנים, תרפ"ד-תרצ"ג; L. Finkelstein, 'Maccabean Documents in the Passover Haggadah', *HTR*, XXX (1943), pp. 1–38; היסטוריונים יהודים, עמ' 23–42; בארון, היסטוריה חברתית ודתית; ג' כהן, 'הברכה'; S. Heschel, 'Abraham Geiger: A Case-Study of Hellenisation', *Proceedings of the Cambridge Philological Society*, CCIX (1983), pp. 55–68; *Judentums in an Era of Acculturation*, בתוך: מור, התבוללות יהודית, עמ' 126–110.

3 ראה למשל: N. Sarna, *Understanding Genesis*, New York: Jewish Theological Seminary, 1966, pp. 4–23, 39–59, 86–92, 102–103, 127–129; צ'ריקובר ואחרים, קורפוס.

4 ראה למשל: F. Millar, 'The Phoenician Cities: A Case-Study of Hellenisation', *Proceedings of the Cambridge Philological Society*, CCIX (1983), pp. 55–68; מילר, המזרח הרומי; S. Sherwin, *Society*, CCIX (1983), pp. 55–68.

חשיבות דומה יש לתגליות הארכיאולוגיות הרבות שנחשפו במהלך המאה האחרונה; אלה לא רק הוסיפו לידע שלנו על העת העתיקה, אלא גם תרמו רבות לחקר תופעת ההתייונות. התרבות החומרית היהודית הושפעה תמיד מהתרבות הסובבת אותה, ולרוב היתה תלויה כמעט לגמרי בתרבויות השולטות באותם הימים. ליהודים כמעט שלא הייתה מסורת אדריכלית או אמנותית משל עצמם (מלבד אולי סמלים אחדים שהתפתחו בשלהי העת העתיקה). בעשרות חפירות באתרים יהודיים ניכרת השפעת התרבויות השכנות על כל צעד ושעל: ארכיטקטורה, אמנות, ממצא זעיר ושרידים כתובים. מכאן שהממצא הארכיאולוגי מחדד כל הומן את מודעותנו לממדי ההתייונות, ואף משמש אמצעי לפתיחתן של מגמות חדשות במחקר.<sup>5</sup>

#### א. היוונויות וההתייונות במחקר המודרני

שני מחקרים על ההתייונות והיהודים בתקופה היוונית-הרומית פורסמו בשנות השלושים והארבעים של המאה העשרים, ושניהם תרמו תרומה חשובה בזכות עצמם, בד בבד עם ההשפעה העצומה שהייתה להם על המחקר בדורות הבאים. שני חוקרים, שהתגוררו בשתי יבשות שונות, חקרו הקשרים היסטוריים שונים, על סמך מקורות שונים, ופרסמו בהפרש של חמש שנים זה מזה את מחקריהם, שהיו חלוציים בתחומם. אליאס (אליהו) ביקרמן פרסם את חיבורו *Der Gott der Makkabäer* בשנת 1937, ובו הציע הסבר מהפכני לנסיבות שהביאו לגזירות אנטיזכוס בשנת 167 לפסה"ג. החיבור התרכז בהקשר היווני-הסלווקי של ההיסטוריה היהודית בתקופה הזאת ובתפקיד המרכזי שמילאו המתיוונים היהודים בהחלת הגזירות. בשנים שלאחר מכן פרסם ביקרמן עוד מחקרים, שהאירו את ההקשר הרחב יותר של המאורעות ושל התעודות הקשורים לדברי ימי ישראל בתקופה ההלניסטית. שני ספריו האחרים בנושא, *From Ezra to the Last of the Maccabees*, שראה אור בשנת 1962, ו"*The Jews in the Greek Age*", שראה אור לאחר מותו, ב-1988, עוסקים אף הם בהשפעה המרחיקה לכת של ההלניזם על היהודים בתקופה שבין כיבושי אלכסנדר מוקדון למרד החשמונאים. ביקרמן היה אחד החוקרים החשובים ביותר בתחום ההיסטוריה העתיקה במאה

<sup>5</sup> White (eds.), *Hellenism in the East*, London: Duckworth, 1987; באורסוק, הלניזם.

סקירות על חפירות ארכיאולוגיות וממצאיהן אפשר לקרוא באנציקלופדיה לחפירות; ככלילי, אמנות יהודית. ראה גם: מאירס וסרג'ן, ארכיאולוגיה.

**יהדות ויונות - עימות או מיוזג?** דן בהשפעת התרבות היוונית-הרומית על דפוסי החיים היהודיים, הרוחניים והחומריים בארץ ישראל ובתפוצות בעת העתיקה. החיבור בוחן תופעה זו למן כיבושי אלכסנדר מוקדון ועד התקופה הביזנטית. הוא בוחן את העדות הספרותית, האפיגרפית והארכיאולוגית על תהליכי ההלניזציה בחיי היהודים ומנתח את השפעת התהליכים הללו על היהדות.

**יהדות ויונות - עימות או מיוזג?** דן בהשתקפות המפגש בין התרבויות הללו בשלוש סוגיות שונות במהותן ובזמנן: העיר ירושלים בשלהי תקופת הבית השני, התרבות של חז"ל ובית הכנסת העתיק. המחבר מתאר את תהליך ההלניזציה ואת מקומו בעיצוב היבטים רבים ביהדות - החברה, הפוליטיקה, התרבות והדת. גישתו מתאפיינת בהכרה במפגש המורכב והמגוון בין היהדות ליוונית: התחזקות של היהדות בד בבד עם דרגות שונות של השפעה. אחת הסיבות להישרדותם ולשגשוגם של היהודים בעת העתיקה היא שמירה על איוון עדין בין המשך מסורותיהם הייחודיות לבין פתיחותם לשוניים מהעולם הסובב אותם.

ישראל ל' לזין הוא פרופסור לתולדות עם ישראל ולארכיאולוגיה באוניברסיטה העברית בירושלים. הוא פרסם חיבורים ומאמרים רבים על בתי כנסת עתיקים, על מעמד החכמים והנשיאים בתקופת התלמוד ועל ירושלים בימי הבית השני.

על העטיפה: איורים מפסיפס שנתגלה בחמת טבריה; באדיבות החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה.

עיצוב העטיפה: קרן סנדלר, סטודיו קונטרסט, ירושלים



דאנאקוד 185-461